

ՍԵՅՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԻ «ՄԱՀՎԱՆ ՏԵՍԻԼ» (1920) ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

1920 թվականի հոկտեմբերի 6-ին Եղիշե Չարենցը Երեւանում գրեց բազմադարյան հայ գրականության ամենահզոր եւ ազդեցիկ գործերից մեկը՝ «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունը.

Որպես լված թավջութակի ձգված մի լար՝
Դողում է սիրտս կարոտով մի անարկու.
Կարոտներս գազաթն է այն՝ վերջին ֆնար.—
Մի պիտի պարան ու երկնուղեշ փայտեր երկու:
Որպես բախտիս մութ ֆամահրանֆը, կամ որպես
Մի հին խոստում, որ անկատար, դրժած թողի —
Կախաղանի փայտերն անա ֆաղափ մեջ
Կանգնել են, սեգ, ու սպասում են կախվողի:
Կանգնել են, լուռ, իրար կֆած, փայտեր երկու,
Ու մեջտեղում դողում է, մեղկ ու երերում,
Մի գորշ պարան, ինչպես տխուր այս օրերում
Անբոց մորմոքը նախյան իմ ո՛րք հոգու՛:

Չափածո այս գրվածքը հայերեն գեղարվեստական խոսքի առավել հուշակված, ամենաշատ ընթերցված եւ համապատասխանաբար ամենից հաճախ մեկնաբանված նմուշներից մեկն է: Դրականագիտական այլեւայլ դիտարկումներում գրեթե միշտ մտքեր են հանդիպում նաեւ բանաստեղծության ստեղծման պատմական ժամանակի մասին: Դրանց մեջ, սակայն, գերակշռողն ընդհանուր բնույթի դատողություններն են, որոնք հանգում են հայրենասիրության եւ հայ ժողովրդի ծանր ճակատագրի գրեթե ինքնահայտ (աքսիոմատիկ) դրույթներին: Մինչդեռ «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության մեջ առկա են 1920 թվականի հայոց պատմության շատ որոշակի նշաններ: Ամբողջ ստեղծագործությունը նվիրված է կախաղանին եւ դասալիքյանը, որոնց գեղարվեստական բազմաբարդ եւ արվեստավոր

¹ Ե. ՉԱՐԵՆՑ, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հտ. 1, Երեւան, 1962, էջ 324:

մեկնաբանությունն անհնար է ըմբռնել առանց ժողովրդի պատմության եւ նրա մի զավակի կյանքի պատմության խիստ որոշակի հանգամանքների: Այսինքն՝ Ե. Չարենցի առաջին «Մահվան տեսիլը» կարող է ճիշտ հասկացվել միայն պատմական եւ կենսագրական միացյալ շարակարգում:

1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին թուրքական զորքերը հարձակվել էին Հայաստանի Հանրապետության վրա, գրավել նրա տարածքների զգալի մասը: Երկիրը կործանման եզրին էր: Բանակում տիրում էին քաոս եւ դասալքություն: Դասալիք էին համարվում նաեւ պարսկահայատակները՝ իրանական անձնագիր ունեցողները: Այդ կարգավիճակում էր նաեւ Եղիշե Սողոմոնյան-Չարենցը, թեեւ նա ուներ զինվորական ծառայությունից խուսափելու ավելի լուրջ եւ սկզբունքային հիմնավորումներ:

Հոկտեմբերի 2-ին Երեւանում տեղի է ունենում կառավարության նիստ, որի ժամանակ զեկուցում է ներքին գործերի նախարար Սարգիս Արարատյանը: Որոշվում է դասալիքներին կախաղան հանելու միջոցով ենթարկել հրապարակային մահապատժի: Հաջորդ օրվանից Երեւանի եւ Կարսի հրապարակներում սկսում են կառուցել կախաղաններ:

Կախաղանը քսաներեքամյա Ե. Չարենցի մեջ արթնացնում է անձնագոհության մղումներ, բայց ոչ թե կազմալուծված բանակը մահապատժի սարսափով պահելու, այլ իր՝ որպես ազգի փրկչի կախաղանահանության միջոցով ազգակիցներին սթափեցնելու եւ ճիշտ լուծումներ գտնելու սրբազան-ավետարանական առաքելությամբ:

Կախաղան հանվելու խիստ իրական հավանականությամբ Եղիշե Չարենցը հոկտեմբերի 6-ին գրում է բանաստեղծությունը, որում նկարագրում է կախաղանը, այն շրջապատող միջավայրը եւ նրա հարուցած մռայլ տրամադրությունը՝ ակնհայտորեն հատուկ միտումով ընտրելով օրվա ամենաթախծոտ պահը՝ իրիկունը.

Իջել է շուրջը մի անհուր իրիկնաժամ,
Ու լուռքյուն մի անսավեր, անդուռ, անդող,
Ինչպես մորմոխը օրերի, ինչպես դաժան
Մահվան թախիժը՝ իմ անլուր սիրտը բանառող:
Ու խանութները, գորշ կֆած, ու այն մարդիկ,
Ու հավաքվել են փայտերի շուրջը հիմա,
Մահվան բեկուն այդ ֆնարին այդֆան մոտիկ –
Ի՞նչ են ուզում՝ այդֆան տխուր ու ակամա:
Եւ արդյոք ո՞վ է երազել այդֆան դաժան –

Ու լուսավոր առավոտները իմ հոգու
 Ո՛վ դարձրեց — մի անկրակ իրիկնաժամ,
 Ու գորշ պարան, ու երկնուղեշ փայտե՛ր երկու:
 Գուցե այդ ե՛ս եմ, որ սրտով իմ լուսնահար
 Ո՛չ մի կրակ հեռուններից ձեզ չբերի,
 Ու ցանկացա, որ չօրհնե՞րգե ո՛չ մի քնար
 Լուսապսակ, պայծառ գալիքը Նաիրի²...

Որ բանաստեղծությունն առարկայական իմաստով ծագել է իրական կախաղանից, վկայում է նաեւ ժամանակակիցը: Ինքնակենսագրական եռագրության «Երիտասարդության սեմին» մասում Գուրգեն Մահարին ներկայացնում է Հայաստանի ծանր վիճակը եւ Երեւանում 1920 թ. աշնանը տիրող տրամադրությունները. «Բայազետը պաշարված էր»:

Ո՛չ, ողջ Հայաստանը պաշարված էր:

Շարժվում է Քյազում Կարաբեքիրի հորդան արյունաքամ Հայաստանի վրա, հարավից ու արեւելքից սեղմվում է արյունոտ աքցանը, թերթերը լույս են տեսնում «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» խոշորատառ ահազանգով, տազնապ է եւ խուճապ, խուճապ է եւ իրարանցում, իրարանցում եւ դասալքություն: Լույս տեսավ կառավարության աղեկտուր կոչը, ավելի շուտ՝ կոծը. «Զինվորները,— կոծում է կոչը,— փախչում են, ո՛ր եւ փախչում, բոլոր դռները փակ են: Կռիվ կամ մահ, ուրիշ ելք չկա»³: Դասալքությունը կանխելու եւ դրանով պատերազմի մեջ բեկում մտցնելու նպատակով կառավարությունը մայրաքաղաքի կենտրոնում կառուցում է մի կախաղան: Գ. Մահարին նույնիսկ նշում է դրա որոշակի տեղը. «Ռուսական եկեղեցու հետեւը՝ քաղաքային բուլվարի մոտ երեկ կանգնեցրին մի կախաղան»⁴: «Քաղաքային Նոր այգին կամ «Բուլվարը» Երեւանի գլխավոր զբոսայգին էր՝ մի երկայնաձիգ ծառուղի, որ ձգվում էր ներկայիս Հանրապետության հրապարակից մինչեւ Ստեփան Շահումյանի արձանի տեղը⁵: Ռուսական եկեղեցին՝ Սուրբ Նիկողայ մայր տաճարը, գտնվում էր ներկայիս Շահումյան հրապարակի տեղում: Խորհրդային իշխանությունների հրամանով այն 1931 թ. քանդվել է՝ տեղը «գիշերով» Ստեփան Շահումյանի արձանին:

Կախաղանի պատրաստման փաստը եւ տեղանշումը ներկայացնելուց անմիջապես հետո Գ. Մահարին պատմում է Ե. Չարենցի նշանավոր

² Անդ, էջ 324—325:

³ Գ. ՄԱՀԱՐԻ, Երկերի ժողովածու հինգ հատորով, հտ. 2, Երեւան, 1967, էջ 405:

⁴ Անդ, էջ 406:

⁵ ՏԷՍ Թ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Երեւան 2750, Երեւան, 1968, էջ 159:

բանաստեղծության ծնունդը, «Այսօր լույս տեսավ Չարենցի մի ցնցող բանաստեղծությունը՝ «Կախաղանը» վերնագրով:

Ոչ ոք թող չմոտենա կախաղանին, ես կբարձրանամ կախաղան, եւ թող բոլորը նայեն իմ սառած աչքերին եւ այնտեղ տեսնեն.

Իմ հայրենիք, քո ապագան...»⁶:

Այստեղ Գ. Մահարին թույլ է տալիս միանգամից երկու անճշտություն: Դրությունից անմիջապես հետո «Մահվան տեսիլը» մամուլում կամ այլուր չի տպագրվել, եւ բնականաբար «Կախաղանը» վերնագիր երբեւէ չի ունեցել (թեեւ նման վերնագիրը կլինեի համարժեք): Ե. Չարենցը գիտեր, որ իր բանաստեղծությունը գրվել է պատերազմող երկրում, դեմ է պաշտոնական գծին, եւ հավանաբար անցանկալի է համարել նրա արագ տպագրությունը: «Մահվան տեսիլ»-ն առաջին անգամ տպագրվել է Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1922 թվականին, երկերի երկհատոր ժողովածուի առաջին հատորում: Այդ առաջին հրատարակության մեջ Ե. Չարենցը բանաստեղծությունը հատուկ ընծայականով նվիրել է «Սիրելի Դավիթ Անանունին»⁷: Այս ընծայականի հանգամանքը սերտորեն առնչվում է «Մահվան տեսիլ»-ի պատմական համաբնագրին:

Ծագումով արցախցի, 1879 թ. Մարտակերտի Մեծեն գյուղում ծնված Դավիթ Անանունը (Տեր-Դանիելյան) հայ նշանավոր հրապարակախոս էր, պատմաբան եւ հասարակական գործիչ: Հնչակյան եւ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցություններին անդամակցելուց հետո՝ 1905 թվականից, դարձել է այսպես կոչված «սպեցիֆիկների»՝ Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության գլխավոր դեմքերից եւ գաղափարախոսներից մեկը:

Հեղինակել է «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» եռահատոր աշխատությունը, որի առաջին հատորը (1916 թ.) գրախոսել է Վահան Տերյանը⁸:

Որպես հայկական գաղափարախոսության մի առանձնահատուկ գծի արտահայտություն՝ բնութագրական է, որ Դավիթ Անանունին Ե. Չարենցից առաջ բարձր է գնահատել եւ շոշափելի ուշագրություն է դարձրել նաեւ Վ. Տերյանը, որի ազգային հայեցողությունը եւ բանաստեղծական արվեստը նույնպես կանգնած են «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության

⁶ Գ. ՄԱՀԱՐԻՆ, նշ. հրատ., հտ. 2, էջ 406:

⁷ Ե. ՉԱՐԵՆՑ, Երկերի ժողովածու, հտ. 1, Մոսկվա, 1922, էջ 314:

⁸ ՏՆՎ Վ. ՏԵՐՅԱՆ, Երկերի ժողովածու, հտ. 4, Երեւան, 1925, էջ 373–391:

ակունքներում (դրանց վերլուծությունը դուրս է սույն աշխատանքի հարցադրումների շրջանակից):

Վ. Տերյանը Դավիթ Անանունի գաղափարների հետ սկզբունքորեն համաձայնում է «Հոգեւոր Հայաստան» նշանավոր հոդվածում. «Ես միանգամայն համաձայն եմ Դ. Անանունի հետ, որ մեր ինտելիգենցիայի գլխավոր մեղքերից մեկը նրա ապոլիտիցիզմն է»⁹:

Ակնհայտ է, որ առերեւոյթ զգացականության, անգամ հուզավառության եւ կախաղան հանվելու գաղտնախորհուրդ առասպելաստեղծման ենթիմաստում «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունն ունի քաղաքական բնույթ: Եւ այն Դավիթ Անանունին ձոնելը կարող է բացատրվել նաեւ Վ. Տերյանի ընդգծած «ապոլիտիցիզմի մեղքից» նրա, ինչպես նաեւ իր՝ Եղիշե Զարենցի գերծ լինելով:

Պատճառներից մեկն էլ այն է, որ Նիկոլ Աղբալյանից հետո ամենաշատը թերեւս Դավիթ Անանունն է նպաստել Ե. Զարենցի տաղանդի հանրային ճանաչողությանը: Նա եղել է խմբագիրն անկախության օրոք Երեւանում լույս տեսնող «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթի, որտեղ 1920 թ. տպագրել է Զարենցի բազմաթիվ գործեր: Սա չարենցագիտության մեջ ոչ լիովին գիտակցված իրողություն է, որը կատարվել է «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության ստեղծման տարում եւ գագաթնակետին հասել հենց նրա հղացման ու ստեղծման օրերին:

1920 թ. օգոստոսին Ե. Զարենցը կարճ ժամանակով Երեւանից հեռացել է Քանաքեռ՝ հավանաբար խուսափելով դասալքության համար հետապնդվելուց: Այնտեղից նա գործնական բովանդակությամբ երկու նամակ է գրել Դ. Անանունին¹⁰: Հարցին բացառիկ անդրադարձ կատարած Ալմաստ Զաքարյանն առաջադրում է վարկած, որի համաձայն՝ բանաստեղծը Երեւան վերադառնալուն պես տեսել է կախաղանը եւ իր ծանր ապրումները կիսել Դավիթ Անանունի հետ: Նա փորձում է կռահել բանաստեղծի եւ խմբագրի հուզմունքը մայրաքաղաքի կենտրոնում «դեզերտիրների» համար սարքված կախաղանի պատճառով: Ակնարկելով Սեւրի դաշնագրի հարուցած պատրանքների մարումը եւ թուրքական շոշափելի սպառնալիքը՝ Ա. Զաքարյանը գրում է. «Սեպտեմբերի 10-ին Քա-

⁹ Վ. ՏԵՐՅԱՆ, Երկերի ժողովածու, հտ. 4, Երեւան, 1925, էջ 225: Զարմանալի, բայց եւ հասկանալի փաստ է, որ «Դ. Անանունի հետ» բառերը Տերյանի նոր քառահատորյակում կրճատվել են: ՏՆՆ Վ. ՏԵՐՅԱՆ, Երկերի ժողովածու, հտ. 3, Երեւան, 1975, էջ 113:

¹⁰ ՏՆՆ Ե. ԶԱՐԵՆՑ, Անտիպ եւ չհավաքված երկեր, Երեւան, 1983, էջ 451–452:

նաքեռից վերադարձած Չարենցի առաջին գործը Երեւանում, անշուշտ, պետք է լիներ այցը Հկոռպ խմբագրություն: Անանունը հայտնի էր անհանջ համառություն, հեշտություն նահանջողը չէր եւ Չարենցը, եւ, համոզված կարելի է ասել, գաղափարական բանակուիվը տեւել է շաբաթներ: Արդյունքում հաշտությունը կայացել է «Սիրելի Դավիթ Անանունին» նվիրումով եւ «1920 թ., հոկտ. 6, Երեւան» տարեթվով հյուսված «Մահվան տեսիլով».... Մնում է պատկերացնել այդ օրը ի տես ամենքի Երեւանի փողոցներում «դեզերտիրների» համար հայտնված «երկնուղեշ» կախաղանների եւ բանաստեղծության հետ զուգորդական-հակադրությամբ՝ երկուսի էլ ապրած-վերապրած հուզմունքի անշափելի չափը...»¹¹:

Ա. Զաքարյանի ենթադրած թե՛ համախոհությունը, թե՛ հակասություններն ունեն իրական հիմքեր: Մի կողմից՝ նրանք գրեթե նույնական հայացքներ ունեին «Մահվան տեսիլ»-ի գրության ամսվա վերջին՝ հոկտեմբերի 30-ին, Կարսը վերջնականապես կորցնելու պատճառների մասին: Իր խմբագրած պարբերականում Դավիթ Անանունը տպագրեց «Կարսի անկումը» ամփոփ հոդվածը¹², որի դրույթները կարծես համառոտագիրը լինեն «Երկիր Նաիրի» վեպի պատմաքաղաքական հայեցակարգի, որ Ե. Չարենցն ստեղծեց մեկ-երկու տարի հետո: Մյուս կողմից՝ նրանք ունեին նաեւ ստեղծագործական հակասություններ: Օրինակ՝ նույն՝ 1920 թ. օգոստոսին Դ. Անանունը գրախոսել է Ե. Չարենցի նոր լույս տեսած «Բոլորին, բոլորին, բոլորին» ռադիոպոեմների ժողովածուն, որին բնորոշ է համարում «Կույր տարերքը»՝ գաղափարների տարերայնությունը եւ անորոշությունը¹³:

Հետագայում Դավիթ Անանունի հանդեպ Ե. Չարենցի վերաբերմունքը փոխվել է: 1920-ական թթ. բանաստեղծը նրան «նվիրել է» արդեն կծու էպիգրամներ: 1920—1926 թթ. Դ. Անանունն աշխատել է որպես Երեւանի հեղափոխության թանգարանի տնօրեն: «էպիքական լուսաբաց» գրքում Ե. Չարենցը տպագրել է «Նաիրյան հովվերգություն» էպիգրամը, որում պատմում է, թե ինչպես մի անգամ մտել է թանգարան եւ այնտեղ զարմանքով պահանատես եղել տնօրենի եւ խմբապետ Շավարշի զրույցին:

¹¹ Ա. ԶԱԳԱՐՅԱՆ, Եղիշե Չարենց. Կյանքը, գործը, ժամանակը, գր. 1, Երեւան, 1997, էջ 734:

¹² Տե՛ս «Հայաստանի կոռպերացիա», Երեւան, 1920, թիվ 21—22, նոյեմբերի 21—22, էջ 859—861:

¹³ Տե՛ս «Հայաստանի կոռպերացիա», Երեւան, 1920, թիվ 15, օգոստոսի 15, էջ 625—627:

Մեկ այլ էպիգրամում բանաստեղծը դիտավորյալ փոքրատառով է գրում հերոսի կեղծանունը.

...Մտեմոթյամբ մի անհուն
Գնում էին անհունով
Մի պատմագիր անանուն
Եւ մի պատմիչ անունով¹⁴...

էպիգրամները Չարենցը գրել է 1926—1928 թթ.: Այդ ժամանակ արդեն հայտնի գործիչն սկսել էր ենթարկվել քաղաքական հալածանքների: Դավիթ Անանունը եղել է ստալինյան բռնաճշմունքների առաջին զոհերից մեկը: Նա դատապարտվել էւ աքսորվել է դեռեւս 1927 թ.: Վախճանվել է Աստրախանի կալանավայրերից մեկում 1942 թ.:

1932 թ. լույս տեսած «Երկեր» մեծագիր ժողովածուի մեջ Չարենցը երկրորդ եւ վերջին անգամ հրատարակեց «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունը՝ հանելով «Սիրելի Դավիթ Անանունին» ընծայականը¹⁵: Այդ քայլը կարող էր թելադրված լինել ինչպես Չարենցի անձնական վերաբերմունքի փոփոխությամբ, այնպես էլ Դավիթ Անանունի նկատմամբ ընթացող քրեական եւ քաղաքական հետապնդումով: Ավելի գերակշռող է թվում երկրորդ պատճառը:

Կախաղանի պատկերի պատմական եւ գեղարվեստական բովանդակությունը ճիշտ ըմբռնելու համար պետք է հաշվի առնել առաջին հանրապետության տարիների, հատկապես 1920 թ. սեպտեմբեր—հոկտեմբեր ամիսների քաղաքական պատմությունը եւ դրա արտացոլումը նույն ժամանակի մամուլում:

Ինչպես նշեցինք, Եղիշե Չարենցը «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունը գրել է 1920 թվականի հոկտեմբերի 6-ին: Դրանից չորս օր առաջ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ընդունել էր հատուկ որոշում՝ դասալիքներին հրապարակային կախաղանով պատժելու մասին: Պահպանվել է «4 հոկտեմբերի 1920 թ.» թվագրումով եւ «ՀՀ ներքին գործերի նախարարության հայտարարությունը դասալիքության դեմ պայքարի միջոցառումների մասին» վերտառությամբ փաստաթուղթը, որը մեջբերում ենք մեթոդությամբ. «Համաձայն նախարարների խորհրդի 1920 թ. հոկտեմբերի 2-ի հաստատված օրենքի եւ ի լրացումն մինիստրության սույն թվի սեպտեմբերի 30-ի պարտադիր որոշման հայտարարում եմ:

¹⁴ Ե. ՉԱՐԵՆՑ, Անտիպ եւ չհավաքված երկեր, էջ 255:

¹⁵ ՏՆԵ Ե. ՉԱՐԵՆՑ, Երկեր, Երեւան, 1932, էջ 136:

1. Դասալիքները 1919 թ. հուլիսի 24-ի Նախարարների խորհրդի հաստատված օրենքի համաձայն ենթարկվում են մահվան պատժի զինվորական դաշտային դատարանի միջոցով, եւ նրանց ամբողջ շարժական ու անշարժ գույքը գրավվում է հօգուտ պետական գանձարանի:

2. Դասալիքների հետ ապրողները ու նրանց ակնհայտնի թաքցնողները ենթարկվում են 1–6 ամիս բանտարկության, եւ նրանց շարժական ու անշարժ գույքը գրավվում է հօգուտ պետական գանձարանի:

Ներքին գործերի նախարար՝ Ս. ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ»¹⁶:

Հայաստանի ազգային արխիվի համապատասխան փաստաթղթին հղում տալով՝ «Հայկական բանակի հիմնախնդիրները եւ ՀՀ կառավարության, ՆԳՆ մարմինների պայքարը դասալքության դեմ 1918–1920 թթ.» հոգվածում կառավարության որոշումը վերաշարադրում է պատմաբան Վանիկ Վիրաբյանը. «1920 թ. հոկտեմբերի 2-ին Նախարարների խորհուրդը լսեց ՆԳ նախարարի առաջարկները դասալքության դեմ կռվելու միջոցների մասին, որոնք հաստատվեցին՝ լսելով նաեւ զինվորական նախարարի ձեւական առումով խստաշունչ, բայց ժամանակավրեպ գեկուցումը դասալիքների համար կախաղանով մահապատիժ գործադրելու մասին. ընդունված որոշման մեջ արտոնվեց դասալիքների մահապատիժը գործադրել կախաղանով, որը կարող էր լինել հրապարակային»¹⁷: Ե. Չարենցի բանաստեղծության քննադատական թաքնված միտումը ճիշտ գնահատելու առումով հետաքրքիր է, որ պատմաբանը քննադատաբար է ներկայացնում հրապարակային մահապատիժին վերաբերող կառավարական որոշումը՝ այն բնութագրելիս օգտագործելով «ձեւական» եւ «ժամանակավրեպ» բառերը:

Նախարարների խորհրդի որոշմանը հաջորդող օրը՝ հոկտեմբերի 3-ը, կիրակի էր: Այդ օրը Երեւանի եւ Կարսի հրապարակներում հայտնվում են առաջին կախաղանները: Նույն օրը լույս է տեսնում Հայ հեղափոխական դաշնակցության «Յառաջ» պաշտոնաթերթի հերթական համարը: «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» վերտառությամբ խմբագրականում թերթը խոսում է թուրք-բոլշևիկյան դավադրության, երկրի գոյությանն սպառնացող թուրքական արշավանքի, ազգային բանակը կազմալուծող դասալքության մասին:

¹⁶ «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն). Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու», Երեւան, 2000, էջ 298:

¹⁷ «Լրատու. Մեսրոպ Մաշտոց համալսարան», Երեւան, 2012, թիվ 1(12), էջ 157–158:

Վկայակոչելով կառավարության եւ ՆԳՆ առաջարկած խստությունները՝ թերթը դասալիքներին սպառնում է կախաղանով. «Թող հայ դասալիքը եւ շարաշահությունը զբաղվողները կախաղանների վրա ճոճվեն, թող ճակատից խույս տվողը, իր քաղաքացիական պարտականությունից խուսափողը հայրենիքի դավաճան հայտարարվի, թող ամեն մի հայ գիտենա եւ համոզվի, որ հայրենիքի հանդեպ իր ունեցած պարտականություններից ամենաթույլ շեղումն անգամ անողոք պատժի պիտի ենթարկվի»¹⁸:

«Յառաջի» նույն էջում՝ անմիջապես խմբագրականի կողքին, տպագրվել է «Կախաղանը» վերնագրով մի բանաստեղծություն: Սիամանթոյական շնչով գրված այդ արեւմտահայերեն բանաստեղծությունը նորահայտ կախաղանների փառաբանություն է: Դիմառությունն եղանակով կախաղանն իր գիրկն է առնում դասալիքներին: Դիմելով կախաղանին՝ խանդավառված հեղինակն ասում է.

Ու վերջապես եկար տրամորեն բազմելու մեր նայվածքներում առաջ,
Երկու բազուկներովդ ցատումի՝ արդարության լծակը բռնած,
Ու պիտի սպասես, որպես դատախազը անաչառ ու անագորայն,
Պարտազանցներում, որոնք անփառունակորեն պիտի գան
թեւերով մեջ անշնչանալու¹⁹:

«Կախաղանը» բանաստեղծության հեղինակն է բանաստեղծ եւ թարգմանիչ Արամ Վտարանդին, նույն ինքը՝ Արամ Չարըզը (1874—1947): Նա հայտնի հասարակական գործիչ էր, բանաստեղծ եւ թարգմանիչ, որ Առաջին հանրապետության շրջանում հատուկ առաքելությունը գործում էր Երեւանում: Խորհրդայնացումից հետո հիմնականում բնակվել է Փարիզում: Նրա եւ Եղիշե Չարենցի անձնական կամ ստեղծագործական ուրիշ որեւէ առնչություն հայտնի չէ: Բայց Արամ Չարըզն անձանոթ անուն չէր հայ գրական միջավայրում: 1934 թ. Փարիզից Գ. Լեւոնյանին գրած մի նամակում Ավ. Իսահակյանը տեղեկացնում է, որ Հայաստան են ուղարկել նրա թարգմանած «Օմար Խայամի քառյակները» (Փարիզ, 1934) գրքի՝ թարգմանչի ընծայագրերով օրինակներ, որոնցից մեկն էլ Ա. Չարըզը նվիրել է Ե. Չարենցին. «...Մի-մի օրինակ նվեր կա քեզ, Դերենիկին, Չարենցին, Ա. Կարինյանին. գնացեք, ստացեք, չկորսվի»²⁰:

¹⁸ «Յառաջ», Երեւան, 1920, թիվ 215, հոկտեմբերի 3:

¹⁹ Անդ:

²⁰ Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հտ. 6, Երեւան, 1979, էջ 312:

Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ Ա. Չարլզն ունեցել է բարեհաճ վերաբերմունք: Հրավիրվել եւ մասնակցել է ՀԳՄ երկրորդ համագումարին (1946 թ.) եւ Փարիզ վերադառնալու ճանապարհին՝ 1947 թ., վախճանվել Մոսկվայում: Ի. դարի սկզբի հայ գրականության պատմության մեջ Արամ Չարլզի քնարերգության գրաված համեստ տեղի համառոտ վերլուծությունը տվել է գրականագետ Վլադիմիր Կիրակոսյանը ոչ հանրաժանոթ հեղինակներին նվիրված «Այլ բանաստեղծներ» ակնարկային գլխում²¹:

Արամ Վտարանդիի բանաստեղծության հրապարակումից երեք օր հետո Եղիշե Չարենցը տենդային մտքերի մեջ գրում է իր «Կախաղանը»՝ դարձյալ սիամանթոյական «Մահվան տեսիլ» վերնագրով: Ամեն ինչից բացի՝ այն նաեւ կառավարության որոշման եւ դաշնակցական թերթի սպառնալից կոչի քաղաքական-հրապարակախոսական պատասխանն էր, իսկ ներքին բովանդակությամբ ու քերթողական արվեստով (պոետիկա)՝ Արամ Վտարանդիի բանաստեղծության սեւ ծաղրերգությունը (պարողիա):

Վերոհիշյալ համաբնագրում Եղիշե Չարենցի «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունը հնչում է որպես դասալիքի պատասխան: Ճիշտ է՝ վերջին եւ վճռորոշ հատվածում հերոսն ակամա ընդունում է իր մեղքը, բայց ուրիշների, բոլորի մեղքն իր վրա վերցնելու եւ Հիսուս Քրիստոսի նման միայնակ մահապատժի ենթարկվելու պատրաստակամությամբ նաեւ ակնարկում է նմանօրինակ դասալքության դեմ պայքարելու անիմաստությունը.

Երթամ հիմա: Ու կարոտով անմխիթար,
Իմ երգիչի երազներով ու հրերով,
Անհրապույր իմ օրերի երգով մթառ
Ու նախրյան իմ երազի վերջին սիրով,—
Երթամ մարող ու մարմող իրիկվա մեջ,
Որպես ուրու հալածական, որպես տեսիլ,—
Տա՛մ պարանոցս կարոտին այն երկնուղեշ
Ու օրովե՛մ՝ եղերական ու անբափր...
Թող ո՛չ մի զոհ չպահանջվի ինձնից բացի,
Ուրիշ ուրեք կախաղանին թող մոտ չգան.
Եւ թող տեսնեն ի՛մ աչքերի մեջ կախվածի,
Իմ բո՛րբ երկիր, լուսապսակ քո ապագան:
Թող դուրս ընկած իմ աչքերի մեջ կախվածի

²¹ Տե՛ս «Հայ նոր գրականության պատմություն», հտ. 5, Երեւան, 1979, էջ 584—585:

Նոքա տեսնեն պայծառ օրերդ ապագա,—
Թող ո՛չ մի զոհ չպահանջվի ինձնից բացի,
Ո՛չ մի ստվեր կախաղանին թող մոտ չգա²²...

Ի դեպ, Արամ Վտարանդին (Չարըզը) երկրորդ անհատն է, որ տեղ է գրավում «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության ծագումը եւ բովանդակությունը պայմանավորած պատմամշակութային համաբնագրի մեջ: Բայց, ի տարբերություն Դավիթ Անանունի, նրա անձն ու «Կախաղանը» բանաստեղծությունը բնավ չեն շրջանառում չարենցագիտության մեջ: Կարեւոր է ընդգծել, որ Ա. Վտարանդիի եւ Ե. Չարենցի բանաստեղծություններից բացի՝ ժամանակի գեղարվեստական խոսքում եղել են 1920 թվականի հայաստանյան կախաղանների գեղարվեստականացման ուրիշ դեպքեր եւս: Դրանցից մեկը երգ է՝ քաղաքային (նաեւ քաղաքական) բանահյուսության նմուշ, որը խորհրդայնացումից մի քանի տարի հետո հրատարակած իր առաջին գրքում զետեղել է ժամանակի մեկ ուրիշ վկա՝ գրող, հրապարակախոս Եղիա Չուբարը.

Ով չի տեսել «ազատ» երկիր,
Թող գա Հայաստան.
Մավզերիստին ազատ մեյդան,
Իսկ մեզ՝ կախաղան²³:

Որ սա եղել է ժամանակին հնչած ժողովրդական երգ, վկայում է ոչ միայն այն, որ գրքի վերջում հեղինակը երկրորդ անգամ գրել է նույն երգի բառերը՝ «Մաճկալ Չուբարի երգը» վերնագրով ու նոտաներով, այլեւ այն, որ նույն երգը հանդիպում է նաեւ ուրիշ աղբյուրներում: 1950-ական թթ. գրած «Երիտասարդության սեմին» վերոհիշյալ վիպակում՝ «Մահվան տեսիլի» ծնունդը վկայելուց անմիջապես հետո Գ. Մահարին հիշում է, որ այդ երգը Երեւանում երգում էին նույն՝ 1920 թ. հոկտեմբերին: Ընդ որում, նրա մեջբերած տարբերակում առկա է տարբերվող մեկ բառ, որ հավաստումն

²² Ե. ՉԱՐԵՆՑ, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հտ. 1, էջ 325: Ի դեպ, այս էջում՝ բանաստեղծությունից անմիջապես հետո, դրված է միայն գրության տարեթիվը՝ «1920»: Մինչդեռ եւ առաջին, եւ երկրորդ ու վերջին հեղինակային հրատարակություններում Ե. Չարենցը գրել է խիստ որոշակի թվագրում՝ նշելով նաեւ օրը եւ ամիսը՝ «1920.6.X»: Տես Ե. ՉԱՐԵՆՑ, Երկերի ժողովածու, հտ. 1, 1922, էջ 316. Ե. ՉԱՐԵՆՑ, Երկեր, 1932, էջ 137: «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծության բոլոր հրատարակություններում պետք է պահպանել հեղինակային ամբողջական թվագրումը:

²³ Ե. ՉՈՒԲԱՐ, Քայլերդ կարմիր Հայաստան. իմ նվերը ՀՍՍՀ կարմիր բանակին, Երեւան, 1923, էջ 1:

է երգի եւ բանահյուսական բնույթի, եւ քաղաքական խիստ որոշակի հասցեագրման. «Բերնեբերան երգվում է անհայտ մի բանաստեղծի երգը.

Ով չի տեսել ազատ երկիր,
Թող գա Հայաստան.
Դաշնակներին ազատ մեյդան,
Իսկ մեզ կախաղան»²⁴:

Այսպիսով՝ Եղիշե Չարենցի «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունն ունի նաեւ շրջապատող գրական-գեղարվեստական, ավելի որոշակի՝ բանաստեղծական համաբնագիր: Իհարկե, փաստարկումները դեռ շատ չեն: Փոխարենը շատ-շատ են մամուլի հրապարակումները, որոնք՝ բոլորը միասին, կազմում են բանաստեղծության ծնունդը պայմանավորած լրագրային-հրապարակախոսական համաբնագիրը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ բանակի կազմալուծված վիճակը, դասալքության դրսևորումները, «դեզերտիրներին» պատժելու եւ դրանով հասարակությանը լարված պահելու միտումները տեղ են գտել ոչ միայն պետական, այլեւ շեզոք եւ անգամ ընդդիմադիր թերթերում: Բանաստեղծության ստեղծման նախորդ օրը Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մշակ» թերթը վերջին լուրերի մեջ տարածում է «Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի հայտարարությունն» առայն, որ Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ տարածքը «հայտարարված է պատերազմական վիճակում:

Հայտարարված է մինչեւ 35 տարեկան երիտասարդների զորահավաք: Դասալքությունը պատժվում է մահապատժով»²⁵:

Որպես պատմության յուրատեսակ վավերագիր՝ «Մահվան տեսիլը» ինչ-որ չափով նաեւ կանխագուշակում էր լինելիքը: Հանրահայտ է, որ կառավարության որոշումից հետո կախաղաններ կառուցվել են միայն երկու քաղաքներում՝ Երեւանում եւ Կարսում: Գիտենք նաեւ, որ այդ կախաղաններից ոչ մի դասալիքի չեն կախել: Բայց կախաղանի սպառնալիքը շարունակվում էր նաեւ բանաստեղծությունը գրելուց հետո:

Հոկտեմբերի 7-ին, այսինքն՝ բանաստեղծության գրության հաջորդ օրը, «Յառաջ» թերթը տպագրում է միաժամանակ երկու հարակից նյութ՝ «Ազգ», որով Երեւանի պարետ Շահխաթունին զինապարտությունից խուսափողներին եւ նրանց պատսպարողներին սպառնում

²⁴ Գ. ՄԱՀԱՐԻ, Երկերի ժողովածու հինգ հատորով, հտ. 2, էջ 406:

²⁵ «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, թիվ 104, հոկտեմբերի 5:

էր պատժել օրենքի խստությամբ, եւ «Դրսեցի» ստորագրությամբ «Հայ դասալիքները» հոգւածը, որում ասվում էր. «Կառավարութիւնը ամենախիստ պատժի պիտի ենթարկի ոչ միայն դասալիքներին, այլեւ բոլոր նրանց, որոնք որեւէ կերպով նպաստում են դրանց՝ խուս տալու իրենց նվիրական պարտքից:

Մահւան պատիժը դրանց համար շատ քիչ է...»²⁶:

1920 թ. հոկտեմբերի 22-ին «Յառաջ» թերթը տպագրում է «Ուտքի բոլորդ» կոչը, որի մեջ ասված է. «Ով խուս կտա պարտականութիւնից, նա դավաճան է, նրա վարձատրութիւնը գնդակն է կամ կախաղանը»²⁷:

Մի քանի օր հետո նույն պաշտոնաթերթը տպագրում է պատմաբան Գր. Չալխուշյանի «Թիկունքը» հոգւածը: Հայտարարելով, որ այդ շրջանում ամենամեծ ու ամենավտանգավոր մեղքը դասալքութիւնն է, դաշնակցական հայտնի գործիչը դժգոհում է, թե ինչու են թափուր մնում կախաղանները. «Ես կարդացի Ա. Վտարանդիի գեղեցիկ եւ զգացված տողերը եւ գնացի նայելու կախաղանին...

Ես տեսա ինչպես ճնճղուկները եւ ագռավները նստում են նրա վրա եւ լսեցի մանուկների բերնից.

«Ձեն կախի, ոչ ոքի չեն կախի...»:

Եվ մենք տեսնում ենք կախաղան եւ չենք տեսնում կախվածներին եւ մենք կարծում ենք, որ դա սխալ է:

Հարկ չկա ընտելացնել ժողովուրդը կախաղանի տեսքին»²⁸:

Գր. Չալխուշյանը կառավարութեանը կոչ է անում ամեն օր նոր կախաղաններ պատրաստել եւ կախել դասալիքներին: Հաջորդ օրերին թերթը հոգւածագրի ոգով շարունակաբար տպագրում է «Դեպի ռազմաճակատ» վերտառութեամբ մարտակոչը, որի պարտադիր կետերից մեկը սա է. «Ով կարող է կռվել եւ չի ուզում կռվել, նա դավաճան է եւ արժանի է կախաղանի»²⁹: Այդ օրերին «Մահւան տեսիլի» ստեղծումից անցել էր մոտ մեկ ամիս, եւ Ե. Չարենցը լարված շարունակում էր նայել կախաղանի փայտերին, որոնք «Կանգնել են, սեգ, ու սպասում են կախվողի»:

Շարունակութունը հաջորդիվ

²⁶ «Յառաջ», Երեւան, 1920, թիվ 218, հոկտեմբերի 7:

²⁷ «Յառաջ», Երեւան, 1920, թիվ 231, հոկտեմբերի 22:

²⁸ «Յառաջ», Երեւան, 1920, թիվ 234, հոկտեմբերի 27:

²⁹ «Յառաջ», Երեւան, 1920, թիվ 236, հոկտեմբերի 29: